

QƏNAƏT PRİNSİPİ VƏ ONUN ÖYRƏNİLMƏSİ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Səbinə İsmayılova

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: sabinaismayilova@bsu.edu.az

Xülasə. Məqalədə qənaət prinsipinin linqvistik təkamülə təsiri araşdırılır, bu yanaşmanın yeniliyi və aktuallığı vurğulanır. Qənaət prinsipi dilçilikdə əsas anlayış kimi dildə zəhmət və resursları minimuma endirmək istəyini nəzərdə tutur, bu da dil strukturlarının sadələşdirilməsində, ifadələrin qısaltılmasında və qrammatik normaların dəyişməsinə özünü göstərir. İşin yeniliyi dillərdə qənaət prosesini öyrənmək üçün verilənlərin təhlili və maşın öyrənməsi kimi müasir metodoloji yanaşma və texnologiyaların inteqrasiyasındadır.

Açar sözlər: Qənaət, dilçilik, təkamül, əqli proses, dil dəyişikliyi.

THE ECONOMY PRINCIPLE AND DIFFICULTIES OF ITS STUDY

Sabina Ismayilova

Baku State University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article examines the impact of the principle of economy on linguistic evolution, emphasizing the novelty and relevance of this approach. The principle of economy, as a fundamental concept in linguistics, implies the desire to minimize the effort and resources in language, which is manifested in the simplification of language structures, shortening of expressions, and changes in grammatical norms. The novelty of the work lies in the integration of modern methodological approaches and technologies, such as data analysis and machine learning, to study the process of economy in languages.

Keywords: Economy, linguistics, evolution, mental process, language.

ПРИНЦИП ЭКОНОМИИ И ТРУДНОСТИ ЕГО ИЗУЧЕНИЯ

Сабина Исмаилова

Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье рассматривается влияние принципа экономии на языковую эволюцию, подчеркивается новизна и актуальность данного подхода. Принцип экономии, как основное понятие в лингвистике, предполагает стремление к минимуму усилий и ресурсов языка, что проявляется в упрощении языковых структур, сокращении выражений и изменении грамматических норм. Новизна работы заключается в интеграции современных методических подходов и технологий, таких как анализ данных и машинное обучение, для изучения процесса сохранения на языках.

Ключевые слова: Экономия, лингвистика, эволюция, психический процесс, язык.

1. Giriş

Müasir dövrdə qənaət probleminə ümumi dilçilikdə maraq hələ də azalmır və bir çox dilçilərin əsərlərində bu məsələyə toxunulur [5; 3; 4; 7; 2; 8]. “Dilin qənaət”i termini ilk dəfə fransız dilçisi A. Martinenin “Fonetik dəyişikliklərin qənaəti” əsərində meydana gəlmişdir və bu, illər keçdikcə daha dəqiqləşdi, çox vaxt alimlər tərəfindən “inersiya” termini ilə əvəz olundu. A. Martine Corc Kinqsli-Zipfin ən az söy qanununa istinad edərək, qənaətin dil sistemlərində daim iş başında gördüyümüz bir reallıq olduğunu iddia edir: “Bütünlükdə linqvistik təkamül kommunikativ və ekspressiv ehtiyacların daimi antinomiyası ilə idarə olunan və onun əqli və fiziki fəaliyyətini minimuma endirmək meylə kimi təmsil oluna bilər” [9]. Beləliklə, linqvistik davranış J. Zipfin “ən az söy prinsipi” adlandırdığı ilə idarə olunur, bu ifadə

sadə “qənaət” sözü ilə də əvəz edilə bilər. A. Martine hesab edir ki, linqvistik qənaət prinsipi və ya ən az səy qanunu dilin təkamülündə hər an yeni elementlər tətbiq etmək zərurəti ilə istifadə etmək zərurəti arasında balans yaradıldığını nəzərə alsaq, mühüm rol oynayır. Bu fakt A. Martineni dildə iki növ qənaətin mövcudluğunu nümayiş etdirməyə sövq etdi: sintaqmatik qənaət və paradiqmatik qənaət [9, s.229].

Qənaət problemi təkcə dil problemi deyil, digər bilik sahələri ilə də bağlıdır. Bu məsələyə fəlsəfədə ən az səy qanunu (F. de Sossure), qüvvələrin qənaəti qanunu (O.S. Axmanova), qənaət qanunu (S. Qutyerez Ordonez), qənaət prinsipi (A. Martine), ən az qənaət prinsipi (A. Martine, J. Zipf), qənaətcilliyə meyl (Q. Paul), linqvistik vasitələrə qənaət etmək meyli (B.A. Serebrennikov), əmək enerjisinə qənaət etmək meyli (E.D. Polivanov) və s. kimi yanaşılır.

Bu müddəaların qeyd etdiyi fəlsəfi sadəlik və qənaət prinsipi dilçilikdə qənaət prinsipinin əcdadıdır. Qənaət məsələsinin əsasları antik dövrdə qədim yunan filosofu Aristotel tərəfindən qoyulmuşdur. E. Maxın təfəkkürün qənaəti prinsipi - elmi biliyin faktların təsviri kimi dərk edilməsi ilə bağlıdır. Max hesab edirdi ki, düşüncəni xilas etmək üçün təsvir elmin mərkəzində olmalıdır. Üstəlik, hər hansı bir təsvirin əsasını hissələrin təhlili - duyğu biliklərinin məlumatları təşkil etməlidir, çünki fenomenin özü yalnız hissələrimiz tərəfindən qəbul edildiyi qədər mövcuddur. Max belə bir nəzəriyyənin əsasını onda görürdü ki, bütün hissələr ilkindir və buna görə də bircinslidir, yalnız aralarındakı əlaqələr fərqlidir. Filosof təfəkkürün qənaət prinsipini orqanizmin ilkin bioloji ehtiyacı, özünüqoruma instinktinin nəticəsi və orqanizmi ətraf mühitə uyğunlaşdırmaq ehtiyacı elan edir. O iddia edir ki, aydın və tam elmi təsvir təkrarlanan təcrübəni faydasız edir və bununla da zehni xərclərə qənaət edir.

Filosoflar həm də süni dillərin yaradılması ilə bağlı iqtisadiyyat probleminə toxunmuşlar ki, onların əsas vəzifəsi qrammatika və leksik fondun sadələşdirilməsi, normallaşdırılması yolu ilə insanların geniş təbəqəsi üçün əlçatanlıq idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər XIX-XX əsrin əvvəllərində qənaət prinsipinin fəaliyyətinə, əsasən, fonetik səviyyədə baxılırdısa, sonralar bu hadisənin tədqiqinin sərhədləri genişlənərək dilçilik elminin bütün səviyyələrini əhatə edərək, prinsipin sosial, psixoloji və pragmatik əsasları da tədqiqata cəlb edildi. Üstəlik, linqvistik qənaət dilin inkişafının əsas qanunlarından biri hesab olunmağa başladı (A. Martine). Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, adətən, tənqidçilər tərəfindən gətirilən qənaət prinsipinin pozulmasına dair çoxsaylı misallar qənaətə meylin mövcudluğunu heç də təkzib etmir. Aydın ki, danışanın qənaəti dinləyicinin gərginliyinin artırılmasını tələb edir və əksinə. Dil qənaəti fenomenini minimum səylə kommunikativ effekt əldə etmək üçün məcmu səy kimi daha ümumi şəkildə başa düşülməsi qanunidir.

Görkəmli dilçilərin müddəalarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, qənaət dilin fəaliyyət və inkişafını şərtləndirən yeganə prinsip deyil, onun bu proseslərdə rolu çox böyükdür.

Məşhur alim R.A. Budaqovun ədalətli qeydini bir daha yada salmaq yerinə düşər. O bildirir ki, dil üçün “qənaət” və “tərəqqi” anlayışlarını sinonim hesab etmək olmaz. Yalnız dildə analitik konstruksiyaların üstünlük təşkil etməsinə, onun predikativ strukturunun güclənməsinə və ya uzun söz və cümlələrin ümumi sadələşdirilməsinə görə dili daha inkişaf etmiş hesab etmək olmaz.

Dilçilikdə fəal şəkildə inkişaf edən koqnitiv və praqmatik yanaşmalar çərçivəsində qənaətə yalnız əməyi minimuma endirmək meyli və ya insan tənbelliyinin nəticəsi kimi baxmaqdan imtina etmək zərurəti əsaslandırılır. Qənaət prinsipi iki əks tendensiyanın məcmusudur: hər iki hərəkət edən tərəfin - mesajın istehsalçısı və alıcısının qarşılıqlı təsirini nəzərə almaqla, ifadə planının qənaəti və məzmun planının qənaəti.

2. Qənaət prinsipi

Dilin inkişafı və fəaliyyəti dildə baş verən müxtəlif proseslərlə tənzimlənir, lakin onların yayılma dərəcəsi dəyişir. Onların bəziləri universal xarakter daşıyır, bu, demək olar ki, bütün dillərdə görünür, digərləri isə milli xarakter daşıyır. Bu qəbildən olan universal proseslərdən biri də dil qənaəti hesab oluna bilər.

Müasir dillərdə qənaət prinsipi dil və ünsiyyətin müxtəlif aspektləri vasitəsilə özünü göstərir. Qənaətin fonetikada, morfolojiyada, sintaksisdə, lüğətdə və praqmatikada sinxron aspektdə, yəni indiki zamanda dillərin öyrənilməsində necə ifadə olunduğunu texnoloji təsirdə, sosial mediada görə bilərik. Məsələn, mətn mesajlarında abbreviatura və emojiyə geniş istifadə diqqətə cəlb edir, “LOL” (yüksək səslə gülmək), “TTYL” (sizinlə sonra danışmaq). Twitter kimi sosial platformada xarakter məhdudluqlarına görə qısalığa meyllik nümayiş olunur.

V. Uitin hesab edir ki, qənaətə meyl sözlərin abbreviaturasının təbii səbəbidir və onun fikrincə, bu, ən böyük təzahürü məhz sözlərin abbreviaturunda göstərir. “Aydın ki, dillərin hər birini təşkil edən vahidlərdə baş verən formanın tədricən kiçilməsini izah etmək üçün başqa heç nəyə ehtiyac yoxdur” [12, s.49]. V.G. Admoniyə görə, qənaət istəyi insanın psixi fəaliyyətində: a) nitq prosesində əzələ və ya zehni səylərin minimuma endirilməsi ilə təzahür edən ümumi meyldir; b) müəyyən məzmunun şifahi ifadəsi üçün tələb olunan vaxtdır [1]. Q. Paulun fikrincə, “sadəcə yararsız yaddaşın həddən artıq yüklənməsi həddindən artıqlığı aradan qaldırmaq üçün kifayət qədər əsas rolunu oynayır” [6]. Devid Cristal hesab edir ki, qənaət “dilçilikdə digər məsələlərlə yanaşı, təhlilin yığcam olmasını və mümkün qədər az termindən istifadə etməyi tələb edən bir meyardır” [8]. “Linqvistik lüğət”in (redaktoru C. Munen) müəllifləri iddia edirlər ki, “dilin qənaəti ünsiyyət funksiyasına ən az səy prinsipinin tətbiqinin nəticəsidir. Beləliklə, bütün məlum dillərdə iki səviyyəli artikulyasiyanın mövcudluğu bu prinsipin qeyri-məhdud ünsiyyət ehtiyaclarına tətbiqinin nəticəsidir” [11, s.119]. Müəlliflər, xüsusən, öz təriflərinə əlavə edirlər ki, “bu qənaət anlayışı dilin dinamikasının mövcudluğunu nəzərdə tutur, yəni strukturda, mövcud qüvvələr arasında, insanı öz kommunikasiyalarının dəyərini məhdudlaşdırmağa aparən ətalət meylilə qarşılıqlı anlaşmanın təmin edilməsi zərurəti arasında həmişə sual altında olan tarazlıq mövqeyi”ni əhatə edir [8]. Digər bir səbəb ingilis

dilində müəyyən mənada tənbellikdir, lakin bu tendensiya bu gün danışılan bütün dillərə şamil edilə bilər. Qismən bu, yarımçıq cümlə və ifadələrdə özünü göstərən eyni dil tənbelliyidir. İkinci dil kimi ingilis dilini öyrənənlərin çoxu tez başa düşürlər ki, doğma danışanlar dili tez-tez necə yazıldığından fərqli tələffüz edirlər. Bu kimi suallar tez-tez ortaya çıxır: niyə ana dili danışanlar “going to” və ya “want to” daha aydın demirlər. Bir tərəfdən, danışanın səlisliyin göstəricisi olan ritmik naxışlardan və intonasiyadan istifadə etmədikləri üçün çox formal və bir qədər qeyri-təbii səslənə bilər. Digər tərəfdən, bir çox yerli danışanlar sözləri qısaltmadıklarını iddia edirlər, çünki bu, “tənbəl” və zəif ingilis dilinin əlamətidir. Ancaq ingilis dilinin ən formal səviyyələrində belə, onun danışanları tez-tez bu üsula yalnız fonoloji deyil, həm də qrafik olaraq müraciət etdiyini müşahidə etmək olar.

Məhz dilin bu dinamikası kontekstində biz daha sürətli ünsiyyət üçün, hər hansı bir hərəkətin səmərəliliyini daim artırmaq istəyi ilə müasir insan üçün mövcud olan müxtəlif “qənaət” dil vasitələrini öyrənməyə çalışırıq. Bu tendensiyanın bir neçə səbəbi var. Əvvəla, ingilis dilində digər Avropa dillərinə nisbətən daha da genişlənən güclü vurğuya görə qısalığa meylik var [8, s.201]. İngilis dilinin təkamülünü nəzərə alsaq, funksional, affektiv və psixoloji kimi bir çox səbəb ola bilər: yığcamlıq, aydınlıq və dilin müasir həyatın ritminə uyğunlaşdırılması ehtiyacı, yəni bir neçə terminin təkrar-təkrar qeyd edildiyi və sənədlərin mətnlərinə və ya kommersiya və ya reklam materiallarına rahat şəkildə daxil edilmək üçün təşkilatların adları çox uzun olduqda, lazımsız artıqlığın qarşısını almaq üçün məlumatın ən qısa formada təqdim edilməsi zərurətini ortaya qoyur.

Dil öyrənmənin diaxronik aspekti dillərin zamanla dəyişməsinə və inkişafına əhatə edir. Dillər təbii olaraq daha səmərəli ünsiyyət yaratmaq üçün strukturlarını sadələşdirməyə və optimallaşdırmağa meyli olduqları üçün bu prosesdə əsas rol qənaət prinsipi oynayır. Qənaət prinsipinin linqvistik təkamülün müxtəlif aspektlərində necə təzahür etdiyini nəzərdən keçirsək, bunu fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik, praqmatik dəyişikliklərdə görmək olar. Bununla belə, tarixi misallar da mövcuddur ki, bunu, məsələn, ingilis dilindəki dəyişikliklərdə müşahidə etmək olar. Qədim ingilis dilindən müasir ingilis dilinə keçid zamanı qənaətin bir çox proseslərini görə bilərik. Məsələn, qədim ingilis dilində daha çox hal və feil sonluqları var idi, onlar dilin strukturunu sadələşdirmək üçün zamanla itdi. Roman dillərin təkamülündə latın dilindən müasir roman dillərinə (italyan, fransız, ispan və s.) dəyişikliklər də hərflərin azaldılması və fonetik sadələşdirmə kimi bir çox qənaət prosesləri ilə müşahidə olunur. Dil təkamülündə qənaət mexanizmlərinə nəzər salsaq, fonetik reduksiya, təhlil, sabit söz sırası, standartlaşma və nizamlanma önə çəkilir. Qənaət prinsipi dilin təkamülündə mühüm hərəkətverici amildir, daha səmərəli ünsiyyət üçün dil strukturlarının sadələşdirilməsini və optimallaşdırılmasını təşviq edir. Bu prinsipi başa düşmək dillərdə bir çox tarixi dəyişiklikləri izah etməyə və onların inkişafında gələcək tendensiyaları proqnozlaşdırmağa kömək edir. Dillərin diaxronik təhlili qənaətin dillərin fonetik, morfoloji, sintaktik və praqmatik aspektlərinə necə təsir etdiyini, onlardan istifadəni daha rahat və qənaətcil etdiyini göstərir.

Deməli ki, G. Spenserin dilin inkişafı prosesində sözlərin və cümlələrin strukturunun sadələşdirilməsi fikrini mübahisəli hesab etməyə meyllilik, çünki dilin zənginləşməsi təkcə sadə, həm də törəmə və mürəkkəb sözlərin görünüşü ilə baş verir. Dilin sintaksisinin sadələşdirildiyini də söyləmək olmaz. Əksinə, daha mürəkkəb hadisələrin struktura nüfuz etməsi nəticəsində sintaktik vahidlərin quruluşu və semantikasi daha mürəkkəbləşir, bu da insan təfəkkürünün tərəqqisini əks etdirir. Eyni zamanda qənaət qanununa görə, dil vahidlərinin uzunluğunun qısalmasını da inkar etmək mümkün deyil. Dil eyni məzmunu ifadə etməyin daha sadə və təsirli üsullarına doğru irəliləyir, biz bunu qənaət hesab edirik. Bununla belə, eyni zamanda, onun ümumi quruluşu sadələşdirilmir, əks halda bu, dilin ifadəliliyinin azalmasına, deməli, onun kasıblaşmasına səbəb olardı və nəticədə məlumat ötürülməsinə zərər verərdi.

Qənaət prinsipi əhəmiyyətinə və dildə geniş tətbiqinə baxmayaraq, bir sıra problem və məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu çətinliklər həm qənaət prinsipinin öyrənilməsi və dərk edilməsinin nəzəri aspektinə, həm də onun müxtəlif kontekstlərdə praktiki tətbiqinə aiddir. Qənaət prinsipinin əsas problemlərini və məhdudiyyətlərini nəzərdən keçirək. Bu çətinlik qənaət prinsipini öyrənmək və anlamaqda olan çətinlikdir.

Qənaət dilin müxtəlif səviyyələrində (fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və pragmatik) özünü göstərə bilər ki, bu da onun öyrənilməsi üçün vahid nəzəri baza yaratmağı çətinləşdirir. Digər bir çətinlik fənlərarası yanaşmadır. Qənaət prinsipini başa düşmək dilçilik, koqnitiv elm, psixologiya və kompüter elmləri kimi müxtəlif sahələrdən bilik tələb edir. Qənaətin ölçülməsi çətinlik yaradır. Məsələn, koqnitiv resurslarda və ya ünsiyyətə sərf olunan vaxtda qənaəti necə ölçmək olar? Qiymətləndirmənin subyektivliyi də çətinlik yaradan problemlərdəndir. Məsələn, bir nətiq üçün qənaətçil görünə bilən şey digəri tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilə bilər. Qənaət çox vaxt subyektiv olur, kontekstdən və mədəniyyətdən asılıdır.

Dilçilikdə sintaqmatik qənaət dedikdə, linqvistik üsürlərin və ya konstruksiyaların minimum ifadə miqdarı ilə maksimum informasiya məzmununa nail olmaq üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. O, ən az istifadə olunan üsürlərlə mənasını çatdırmaq üçün kontekstdə söz və ya ifadələrin seçilməsi və bununla da effektiv və qısa kommunikativ təsirin saxlanması ilə əlaqədardır. Beləliklə, eyni reallığı ifadə edən iki termin - surət çıxardan cihaz və ya kseroks arasında seçim nəzərə alınmaqla, danışan uzun "surət çıxardan cihaz" ifadəsini işlətməkdənsə, xüsusi ismin ümumi ismə çevrilməsi ilə yaranan daha qısa sözü seçəcəkdir. Paradigmatik qənaət linqvistik sistemin eyni sayda vahidlərini saxlamaqdan və reallığın yeni aspektlərini ifadə etmək üçün onları birləşdirməkdən ibarətdir. Ciddi linqvistik kontekstdə fransız dilçi Jan Dübua və başqaları iddia edirlər ki, linqvistik qənaət prinsipi dillərin həyatında daim konfliktə girən ziddiyyətli qüvvələrin (ünsiyyət və ətalət ehtiyacı) sintezinə əsaslanır.

Qənaət prinsipinin uyğunsuzluğu da göz qabağındadır. Qənaətə can atmaq ünsiyyətin aydınlığı və dəqiqliyində itkilərə səbəb ola bilər. Məsələn, çox qısaldılmış söz və ifadələr başa düşməyi çətinləşdirə bilər. Müasir cavanların nitqinə nəzər salsaq, onların qısaltmalardan istifadə etməsi ətrafdakıların onları başa düşməsini çətinləşdirir. Ünsiyyətdə bir iştirakçının

qənaəti digərinin yükünü artırma bilər. Məsələn, qısaldılmış və ya elliptik ifadələr danışan üçün qənaətcil olsa da, dinləyicinin başa düşməsi çətin ola bilər.

Tarixi dəyişkənlik də bu prosesə təsir edir. Dillər daim dəyişir və bir tarixi kontekstdə qənaət hesab edilənlər digərində lazımsız ola bilər. Fərqli mədəniyyətlər və linqvistik icmalar qənaətlə bağlı fərqli təsəvvürlərə malik ola bilər. Məsələn, bəzi mədəniyyətlər qənaətliliyi qeyri-rəsmilik və aşağı statusla əlaqələndirə bilər, digərləri isə onu səmərəlilik və innovasiya ilə əlaqələndirə bilər.

Müasir texnologiyalar iqtisadiyyat prinsipini öyrənmək üçün yeni yanaşmalar tələb edir. Əmanətləri hesablama bilən alqoritmlərin və modellərin hazırlanması bir sıra texniki çətinliklərlə üzləşir. Anı messencerlər və sosial şəbəkələrin inkişafı kimi texnoloji dəyişikliklər daim dil təcrübələrinə təsir edir, bu da tədqiqat və təhlil metodlarının daim yenilənməsini tələb edir.

Bununla belə, qənaət prinsipinin məhdudiyyətləri mövcuddur. Qənaətin kommunikasiyaya maneə olmadan keçə bilməyəcəyi məhdudiyyətlər var. Məsələn, qrammatikanın həddindən artıq sadələşdirilməsi dili daha az ifadəli və çevik edə bilər. İnsan beyninin qənaət məhdudiyyətləri var. Məsələn, çox mürəkkəb və ya çox sadə strukturları emal etmək və yadda saxlamaq eyni dərəcədə çətin ola bilər. Qənaətə can atmaq dillərin standartlaşmasına və dialekt müxtəlifliyinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, ingilis dili kimi global dillərin təsiri yerli dillərin və dialektlərin istifadəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Qənaət dilin mədəni və tarixi cəhətlərinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Arxaizmlərin və dialektizmlərin azalması dili mədəni irs baxımından yoxsullaşdırma bilər.

Bəzi hallarda artıqlıq aydınlıq təmin etməklə və məlumatı gücləndirməklə faydalı ola bilər. Məsələn, tədris materiallarında lazımsız görünən izahatlar daha yaxşı öyrənməyə kömək edə bilər. Fərqli kommunikasiya vəziyyətləri müxtəlif səviyyələrdə qənaət tələb edə bilər. Məsələn, elmi məqalələrdə dəqiqlik və dolğunluq vacibdir, halbuki gündəlik nitqdə çox vaxt qənaətliyə üstünlük verilir.

Qənaət prinsipi ilə bağlı tədqiqatlar inkişaf etməkdə davam edir və gələcək tədqiqatlar üçün bir çox potensial imkanlar təklif edir. Gələcək tədqiqatlar həm nəzəri aspektləri, həm də müxtəlif kontekstlərdə qənaət prinsipinin öyrənilməsi və tətbiqinin tətbiqi üsullarını əhatə edə bilər. Gələcək tədqiqatlar üçün perspektivli ola biləcək əsas istiqamətləri nəzərdən keçirək.

1. Qənaət universal nəzəriyyəsinin inkişafı fənlərarası yanaşmalarda özünü büruzə verir. Qənaətin daha əhatəli nəzəriyyəsinin yaratmaq üçün dilçilik, koqnitiv elm, psixologiya və kompüter elmləri kimi müxtəlif sahələrdəki biliklərdən istifadə edilir. Qənaət prinsipini və onun müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə təzahürlərini öyrənmək üçün riyazi modellər və simulyasiyalar hazırlanır.

2. Koqnitiv mexanizmlərin öyrənilməsi neyrolinqvistikada dildə qənaətin neyrobioloji əsaslarının öyrənilməsini, o cümlədən beynin qənaət strukturları və formaları necə emal etdiyini

öyrənir, psixolinqvistikada diqqət, yaddaş və məlumatın emalı kimi qənaətlə əlaqəli idrak prosesləri öyrənilir.

3. Tətbiqi metodlar və texnologiyalar təhlilin avtomatlaşdırılması, korpus tədqiqatı, yeni vizuallaşma üsullarının inkişafına yol açır. Effektiv strukturları və formaları müəyyən etmək üçün dil məlumatlarını avtomatik təhlil etmək və emal etmək üçün maşın öyrənməsi və süni intellekt üsullarından istifadə olunur. Müxtəlif dillərdə və janrlarda qənaət tendensiyaları öyrənmək üçün böyük mətn korpusunun yaradılması və təhlili önə çəkilir. Qrafiklər, diaqramlar və xəritələr kimi dildə qənaət proseslərini vizuallaşdırmaq üçün vizual və interaktiv alətlər yaradılır.

4. Müqayisəli və mədəniyyətlərarası tədqiqat artır. Qənaət prinsipinin ümumi və unikal təzahürlərini müəyyən etmək üçün müxtəlif dillərin müqayisəsi aparılır, sosial-mədəni determinantlarını anlamaq üçün müxtəlif mədəni kontekstlərdə qənaət öyrənilir. Dilin təkamülünün öyrənilməsi ön plandadır, belə ki, diaxronik təhlil, kreol dillərinin tədqiqi vacibdir. Qənaət prinsipinin linqvistik təkamülə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün dillərdə tarixi dəyişiklikləri, dil qarşılıqlığı şəraitində qənaət proseslərini müəyyən etmək üçün əlaqə və birləşmədən yaranan dillər öyrənilir. Etnolinqvistik və sosiolinqvistik tədqiqatlar qənaət prinsipinin inkişafının səmərəliliyini artırmaqla bilər. Bu baxımdan sosiolinqvistika və etnolinqvistika köməyimizə gəlir.

5. Qənaət prinsipi təhsil və ünsiyyətdə tətbiq olunur. Ünsiyyət səmərəliliyini artırmaq üçün dil strukturlarını və formalarını öyrətməyə yönəlmiş təhsil texnikaları inkişaf etdirilir, dildə qənaət prinsiplərini öyrətmək üçün virtual sinif otaqları və interaktiv proqramlar kimi texnologiyalar tətbiq oluna bilər. Qənaət prinsiplərindən istifadə edərək biznes və peşəkar ünsiyyəti optimallaşdırmaq üçün strategiyalar yaradıla bilər, səmərəliliyi artırmaq və xərcləri azaltmaq üçün korporativ ünsiyyətdə qənaət prinsipinin tətbiqi tədqiq olunmalıdır.

Linqvistik qənaətin təhlili dil resurslarından minimal istifadə ilə maksimum informasiya məzmununa nail olmaq üçün dilin istifadə etdiyi strategiyaların çoxşaxəlilyini ortaya qoyur. Bu üsullar onun məlumat ötürmə qabiliyyətində səmərəliliyini, həmçinin danışan və qavrayanın söylərinə qənaət etmək istəyini əks etdirir. Dil qənaətinin öyrənilməsi təkcə dilin strukturu və funksionallığı haqqında biliklərimizi genişləndirmir, həm də ünsiyyətin aydınlığı və səmərəliliyinin vacib olduğu sahələr üçün praktiki təsirlərə malikdir. Linqvistik qənaət mexanizmlərini başa düşmək təhsil, tərcümə, ritorika və fikirlərin dəqiq və qısa ifadə bacarıqlarının əsas olduğu digər sahələrdə faydalı ola bilər.

Dil mahiyyət etibarlı ilə çox yığcam və qənaətçil sistemdir, o, qənaətçiliyə meyli ilə səciyyələnilir, insan nitqini müəyyən dərəcədə istiqamətləndirir və dili çətinləşdirən hər şey onun daxili qanunları ilə aradan qaldırılmalıdır. Deməli, nitq qənaəti dilin inkişafında mühüm məqam və mühüm amildir.

Dil qənaətinin cərəyan və ya hadisələrdən biri kimi öyrənmə nəzəriyyələri qısa nəzər saldıqdan sonra belə qənaətə gəlmək istərdik ki, qənaət və onun təzahürlərini təkcə onun “kiçilən” deyil, həm də dilin “genişləndiyi” yerdə görmək lazımdır. Onu da aydınlaşdırmaq

istərdik ki, bir qədər fərqli terminologiyanın istifadəsi, yəni: qənaətə meyl, linqvistik qənaət, linqvistik qənaət prinsipi - ayrı-ayrı alimlərin qənaət hadisəsinin özünü fərqli şərh və adlandırması, onun müxtəlif əhəmiyyətini və rolunu üzə çıxarması ilə əlaqədardır.

Biz dilə münasibətdə təsərrüfat anlayışının özünü qənaətin bütün sahələrdə təzahürlərinin sintezi, eləcə də dil sisteminin müxtəlif hissələrində “daralma” və “uzatma”ların tam nəzərə alınmasının nəticəsi hesab edirik. Buradan belə çıxır ki, qənaət dilin fəaliyyət və inkişaf prinsiplərindən biri kimi onun sisteminin bütün sahələrində təzahür etmə faktlarına əsaslanır. Burada dildə və mətnə artıqlıq anlayışları, onu aradan qaldırmağın müxtəlif yolları ilə qarşılaşırıq ki, bu da müxtəlif dillərin materialından istifadə edərək qənaət prinsipinin daha dərinədən öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

Dialoqda qənaət prinsipi ünsiyyət iştirakçılarının ünsiyyətin effektivliyini qorumaqla, məlumat ötürməkdə səylərini minimuma endirmək istəyidir. Bu prinsip dialoji nitqin müxtəlif aspektlərində özünü göstərir: ifadələrin qısaltılması, abbreviaturalardan, stereotipik ifadələrdən və kontekstli göstərişlərdən istifadə etməklə.

Qənaətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kontekst həmsöhbətə mesajı düzgün şərh etməyə imkan verirsə, danışanlar linqvistik vasitələrdən minimal istifadə etməklə fikri ifadə etməyə çalışırlar. Məsələn, kontekstdən asanlıqla çıxarılan sözlər tez-tez söhbətdə buraxılır. Dinləyici də öz növbəsində ümumi biliyə, təcrübəyə və mövcud vəziyyətə əsaslanaraq boşluqları doldurur.

Qənaət həm də ellipsisin işlədilməsində, cümlə hissələrinin başa düşülməsinə xələl gətirmədən buraxılmasında, mənasını artırmaq və ya əlavə etmək üçün qeyri-verbal vasitələrdən (jestlər, mimikalar) tez-tez istifadə edilməsində özünü göstərir. Digər tərəfdən, həddindən artıq azalma, həmsöhbətin çatışmayan məlumatları bərpa edə bilməməsi halında ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər.

Beləliklə, dialoqda qənaət prinsipi qısalıq və aydınlıq arasında tarazlıq təşkil edir, iştirakçılara məlumatı effektiv şəkildə çatdırmağa imkan verir, nitqin istifadəsi və qavranılmasına sərf olunan nitqin çoxluğunu və səyi azaldır.

Nəticə. Qənaət prinsipi dil və ünsiyyətin mühüm aspektidir, lakin onun öyrənilməsi və tətbiqi bir sıra problem və məhdudiyyətlərlə üzləşir. Çoxölçülülük, ölçmə mürəkkəbliyi, uyğunsuzluq, tarixi və sosial-mədəni amillər, eləcə də texnoloji problemlər qənaət prinsipinin başa düşülməsini və istifadəsini çətinləşdirir. Lakin bu problem və məhdudiyyətlərin dərk edilməsi bizə dil proseslərini daha dərinədən öyrənməyə, onların təhlili və optimallaşdırılması üçün effektiv metodlar hazırlamağa imkan verir.

Qənaət prinsipi dilçilik və əlaqəli sahələrdə mühüm və çoxşaxəli tədqiqat mövzusu olaraq qalır. Gələcək tədqiqatlar təhlilin avtomatlaşdırılması üçün mürəkkəb nəzəriyyə və metodların işlənilməsindən tutmuş mədəniyyətlərarası və tarixi proseslərin öyrənilməsinə qədər geniş nəzəri və tətbiqi aspektləri əhatə edə bilər. Qənaət prinsipi haqqında biliklərin artırılması təkcə dil proseslərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verməyəcək, həm də

müxtəlif kontekstlərdə ünsiyyəti optimallaşdırmaq üçün effektiv strategiyalar hazırlamağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Адмони В.Г. (1964), Основы теории грамматики. Москва: Наука, 105.
2. Дюжикова Е.А. (1997), Аббревиация сравнительно со словосложением: структура и семантика. Диссертации доктора филологических наук. Москва, 340.
3. Елькин В.В. (2001), Диалогическая речь - основная сфера реализации языковой экономии. Диссертации кандидат филологических наук. Пятигорск, 236.
4. Зимина Т.О. (2007), Принцип экономии в современной рекламе. Диссертации кандидат филологических наук. Новосибирск, 200.
5. Ильченко Л.М. (1994), Компрессивное словообразование как один из способов реализации принципа языковой экономии (на примере соврем, англ. яз.). Диссертации кандидат филологических наук. Пятигорск, 190.
6. Пауль Г. (1960), Принципы истории языка. Москва: Издательство иностранной литературы, 501.
7. Тютин С.В. (2009), Компрессия как фактор формирования языка испанской газеты. Диссертации кандидат филологических наук. Санкт-Петербург, 24.
8. Crystal D. (2003), A Dictionary of Linguistics & Phonetics, 5th edition. London.
9. Dressler W. (2003), Naturalness and morphological change. In: The Handbook of Historical Linguistics. Oxford: Blackwell, 461-471.
10. Martinet A. (1955), Économie des changements phonétiques. Berne, 396.
11. Mounin G. (2004), Dictionnaire de la linguistique, 4th edition. Paris.
12. Whitney W.D. (1887), The Life and Growth of Language. An Outline of Linguistic Science. New York: Appleton and Company, 326.